

Az élet egy nagy sakkparti
(Németh László szóképei a Széchenyi c. drámában)

A hagyomány szerint Eckermann megjegyezte Goethe előtt, hogy a fiatal írók általában nem tudnak prózát írni. Mire Goethe ezt a magyarázatot adta: „A dolog nagyon egyszerű. Hogy az ember prózát írhasson, mondania kell valamit.” Ha a logika szabályait megsértjük is az aforizma megfordításakor, Németh Lászlóval kapcsolatban elmondhatjuk, hogy van mondanivalója, s ez a gondolati gazdagság művészi prózában realizálódik.

A próza stilisztikai sajátságait, esztétikai értékeit mindig nehezebb megragadni, mint a versét, mivel a próza kisebb fokú eltérést mutat az élőbeszédtől, a köznyelvtől. Éppen ezért „a prózanyelvi esztétika felmérésekor ... az élőbeszéd elemeinek teremtető alkalmazására, felhasználására, valamint a beszélt nyelv és költői nyelv közötti művészi egyensúly kérdésére” kell figyelni. „Mindez némi világot vet a költői képnek és szimbólumnak a prózanyelvben való szerepére. A prózanyelvi metafora sokkal inkább értelmi igényű: magyaráz s nem azonosít, megértetni, szemléltetni, elképzeltetni akar...” (MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza nyelve. Kritika 1965: 3. sz. 14).

A dráma nyelvének elemzésekor az előbbi tétel elfogadása mellett figyelembe kell vennünk, hogy a dráma nyelvében kisebb fokú a konkretizálás, a jelentéstani egyszólamúság felé közeledés, mint a prózában.

A drámaírás egyik szabálya a megszakítás nélküli feszültségteremtés. Éppen ennek érdekében a drámaíró nem lazíthat szavainak szuggesztív erején, s ezt a szuggesztivitást, az asszociált tartalmak megvilágítását, mély érzelmi hullámzások kifejezését, a legfinomabb jelentésárnyalatok megkülönböztetését nem utolsósorban szóképek használatával éri el.

Németh László regényeiben is a nyelv kész fordulatait, kliséi helyett inkább egyéni képeket vagy megújított exmetaforákat használ, s drámáiban talán még merészebbek, eredetibbek asszociációi, még nagyobb az eltávolodás a beszélt nyelvtől. Mint egyik tanulmányában megállapítja: „Az egészséges jó magyar nyelv idegenkedik a fogalmi beszéd fakó középrétegeitől, mely a konkrétumtól már elszakadt, s olykor szabatosagot tettető helyességgel siklik el a pontos értelem felett” (NÉMETH LÁSZLÓ, A kísérletező ember. Bp., 1963, 384). Írói gyakorlatában valóban óvakodik a szürke, semmitmondó „fogalmi” beszédtől. Németh László nyelvének szóképi gaz-

dagságát minden irodalomtörténész és kritikus kiemeli. SIPKA SÁNDOR: „Képalkotó ereje, látásmódja és képzettársítása kitűnik” (Nyr. 90: 260). SÓTÉR ISTVÁN: „Nagy intellektuális feszültségű, újszerűen metaforikus stílusa van.” (Magyar Csillag 1942, 160). PÁNDI PÁL: „Szépen zengő, metaforákkal diszkréten gazdag, történelemből a jelenbe csengő nyelven ír” (Kritika 1964: 3. sz. 9).

Vajon mi a szóképek funkciója Németh László drámaiban és a szóképek betöltik-e szerepüket? Tudják-e biztosítani a mondanivaló szemléltetését, érzékelhetővé tételét, tudnak-e a nézőben, olvasóban olyan hangulatot kelteni, amilyen az író lelkében élhetett a mű létrejöttékor, betöltik-e a szóképek a jellemzés, a helyzetrajz funkcióját?

Ha a dráma szóképeit e kérdések alapján megvizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy bár a szóképeknek általában az előbb kérdésként felsorolt funkciókat kell betölteni, a drámában a szerepkörök némileg módosulnak, mégpedig aránybeli eltolódás mutatkozik az egyik feladat javára. A szóképek funkciói közül a jellemzés, az egyénítés lép előtérbe, s főként a főhős jellemének gazdagsága, mélysége bontakozik ki élesen a szóképek nyomán, bár természetesen a szókép, amikor jellemez, egyben szemléltet is. Ez az aránybeli eltolódás a jellemzés javára a Németh László-i dráma sajátágaiból fakad.

SZABÓ ZOLTÁN megállapítása szerint az íróat mindig jellemzi, hogy a valóság milyen területeiről valók azok a fogalmak, amelyeket képszerűen fejez ki (SZABÓ ZOLTÁN, Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968, 124), mint ahogy az is egyéni sajátosság, hogy a képet honnan, milyen tárgykörökből választja az író. Az első kérdésre: mit, helyesebben kit ábrázol képszerűen az író, azt válaszolhatjuk, hogy szinte csak a címszereplőt. Hiszen Németh László dramaturgiája szerint a nagy egyéniség áll a középpontban, az ő életének konfliktusát kívánja az író bemutatni. A főhősnek ezt a kiemelését (azon túl, hogy végig a színen tartja) a szóképekkel való ábrázolással, jellemzéssel éri el Németh László.

Ha szóképeinek eredetét kutatjuk (mivel, milyen fogalmakkal alkot képet), teremtő fantáziáján és enciklopédikus műveltségén kívül feltétlenül meg kell említeni, hogy éppen ennek a drámának az elemzésekor forrásként tekinthetjük magának Széchenynek a nyelvét.

Milyen embernek ismerjük meg, hogy jellemzik a szóképek Széchenyit? A színre lépése utáni második mondatban már így ábrázolja önmagát:

Széchenyi. „Nagy szavak, egy ilyen száműzöthöz, aki annyi év óta *kor, betegség és politikai halál hármaskoporsójában fekszik.*” (375) (Az oldal-számok Németh László: Történeti drámák c. kötetére vonatkoznak: Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1963).

Ez az első kép azonnal asszociációkat indít, sugallja a dráma végét, a látogató (akinek Széchenyi bemutatta önmagát) azonban, amikor folytatja a képet:

Látogató. „Nincs annyi koporsó, amennyiből egy Széchenyi István *reszketésre ne bírná a magyar ember szívét.*” (376)

érezeti, hogy a „politikai halál” még nem következett be, hiszen Széchenyi ebből a képtelen helyzetből is képes volt nemzetébresztő tetre. Ugyanezt a jellemvonást emeli ki Jósika báró szinekdochékkal jelölve ki saját és Széchenyi helyét a Solferino utáni történelemben:

Jósika. „...ha mi vagyunk azon *fül*, melybe a béketerveket belé lehet sügni. Széchenyi István azon *idegszál*, mely ezt a fület a nemzet szívével összeköti.” (383)

Németh László kedvenc szóképfajtája a szinekdoché, mint ezt többen, prózaelemzések alapján kimutatták (vö. SZOBOSZLAY ÁGNES, A szemléletesség eszközei Németh László nyelvén. NytudÉrt. 77. sz. Bp., 1972; JÁNOSIK ZSUZSA, A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Nyelvtudományi Dolgozatok 4. Bp., 1971). A metonímiának ez a származéka (mint ahogy a metonímia se) nem olyan hatásos szókép, mint a metafora, képi jellege kevésbé szembeötlő, nincs olyan költői ereje; épp ezért talán alkalmasabb a próza stílushatásának emelésére, s ezért választja szívesen Németh László is. Nem külsőséges díszítőeszközzé van szüksége, inkább a képből kibontakozó jellem nyelvileg is pontos, részletező bemutatása a célja.

A következő példában sem a kép, a csillogás az elsődleges, hanem a lényegre mutató, a tömörítő erő, a részletek kifejezésére szolgáló szavak expresszivitása. A három szinekdochét, illetve metonímiát összefogó leírást még egy metaforával és egy hasonlattal kapcsolja hatásos képfüzérre az író:

Széchenyi. „Vannak ilyen lelkek, akik *szakállasan és pipával* jönnek a világra; míg más szerencsétlenek (a Blickre mutat), e sárgának az írója például, a sorsból összetörve, a halál szélén is *diabolikus suhancok* maradnak, akik készek egész családjukra az *akasztófa árnyékát* vetni, csak hogy egy ilyen *világi istenségnek*, mint ez a márciusi ifjúból pápai követségig ívelt *Bach Sándor*, az orra alá egy kis *nemzetközi borsot törjenek.*” (377)

A képsor romantikus érzelmi-hangulati töltését az ellentétek adják: *szakállas* ↔ *suhanc*; *világ*, *sors* ↔ *halál*, *akasztófa*; *márciusi ifjú* ↔ *pápai követ*; *istenség* ↔ *diabolikus suhanc*.

LOVAS RÓZSA Széchenyi műveinek nyelvét elemezve megállapítja, hogy két korszakot lehet megkülönböztetni „a legnagyobb magyar” stílusában (vö. LOVAS RÓZSA, Széchenyi műveinek irodalmi stílusformái. MNy. 1942: 73–102).

Merőben más jellegzetességei vannak a Hitel, a Világ, a Stádium és a Kelet Népe nyelvének, mint a forradalom után írt művének. A döblingi évek irodalmi termését az erős nyelvi realizmus jellemzi; a szatirikus hang néha naturalizmusba csap át. Széchenyi nyelvének ezeket az árnyalatait is felhasználja képalkotásában Németh László, ezáltal erősítve az alak valószerűségét. A műben Széchenyi egy találó melléknévi metaforával jelzi stílusának változását:

Széchenyi. „Sokallja az én csupa *füst-szikra* modoromat.” (385)

A következő képek már-már naturalizmusba hajlanak, de az író feloldja az erősebb kifejezést egy eufemizmussal és a nehézkes mondat szerkezettel, a másik példában pedig az idegen szó titokzatosságával.

Széchenyi. „A császári udvar azon tanulók közé tartozik, akik a leghatásosabb tanulságokat *azon felülkel* szokták levonni, *amely bürokrata pályájukon is* a legjobban kifejtett.” (383)

Széchenyi. „Van aki cellája falára a *tulajdon piszkával* írja fel a *menetelt*.” (434)

Németh Lászlónak világosan az a szándéka, hogy hősét a kor szellemi áramlatait és a klasszikus példákat egyaránt jól ismerő egyéniségként ábrázolja. Ugyanez a törekvés a képeket alkotó elemekből is kitűnik. Legtöbbször Laokoonként állítja elének Széchenyit. A drámaíró az egy életen át tartó vívódást egy pillanatba akarja zárni, a drámai időbe sűríteni, s ez leghatásosabban a kígyó szorítását szétörni akaró görög főpap képével fejezhető ki. Az első metafora tömörítő erejével hat:

Széchenyi. „Én azonban új *Laokoonként* állok itt magával szemben, s testemet ellepi az egyre jobban szorító borzalom nyirka.” (399)

A második hasonlatot két párhuzamos mitológiai kép és egy metonímia erősíti, s talán az az asszociáció, hogy ugyanebben az időben Arany is Nessus-ingnek érezte sorsát:

Széchenyi. „Az embert *körülfogja a sors, mint Nessust az ing, vagy Laokoont a kígyó*, s maguk beadnak neki öt gramm tompaságot.” (403)

A harmadikban Széchenyi családja kiszolgáltatottságának láttatásával súlyosbítja a képet, két metafora kapcsolódik egygyé:

Széchenyi. „Már így is elég *Laokoon-fiak* vagytok. Ez a *kígyó* az enyém.” (402)

Széchenyi történelmi példákba kapaszkodva szeretné majdani öngyilkosságát igazolni:

Széchenyi: „De vegyünk egy más példát: a Demosthenesét. Ez a *nagyszájú athéni*, amíg *Athén falai s polgártársainak gyenge erénye mögül* szavalhatott, az ősök virtusától s a maga hazafiságától elragadtatva, ugyancsak megleckéztette *annak a kornak* – bocsásson meg a hasonlatért – *Bach*

Sándorait és Ferenc Józsefeit. De amidőn ez a fal leomlott előtte, s e nagy hazafi egy ide-oda szaladgáló csibévé lett a makedón ölyv szeme alatt, jobbnak látta Kalauriában a maga által választott módon nyelni a halált." (420)

Metonímia, szinekdoché és metaforák sorozata ötvöződik nagy intenzitású látvánnyá. Széchenyi saját lelkének feszültségét vezeti át a képeken, amelyek ez által válnak expresszívvé, és lesznek képesek a keserűség, kiábrándultság, gúny és kétségbeesés számtalan árnyalatát érzékeltetni.

Széchenyi életének konfliktusai közé tartozik a mély vallásosság, ugyanakkor a keresztény filozófia hiányosságainak, ellentmondásainak a meglátása. Természetes tehát, hogy Széchenyi az önjellemző trópusok egy részében ilyen jellegű kétségeit tárja fel Lonovics érseknek. A képet egy paradoxonnal indítja: („...nem vagyok együgyű: hogy e mesékben, *csak mert nem igazak, meg ne lássam az igazságot.*” [419]), majd bibliai parafrázison keresztül bomlik ki ennek a mély emberi léleknek önbecsülése és konfliktusa, morális problémája:

Széchenyi. „Engem nem zavar az, hogy öt kenyérrel nem tudom hány ezren nem lakhattak jól. Hisz én is megvendégeltem a *magam cipócskájával* egy országot. Ezt a fajta *tamásságot* hagyjuk azoknak, akiknek csak erre van eszük. Inkább a keresztény erkölcsben van valami együgyűség. Bizonyos tapasztalatok hiányoznak belőle. Mintha ezeknek a derék genzáreti halászoknak, fülükben *az utolsó ítélet trombitájával*, épp a legkényesebb helyzeteket nem lett volna módjuk az ő etikájukba bedolgozni.” (419)

Egy pszichológiai körkép rajzolódik ki előttünk, a felajzott képzeletű, a sors csapdájába esett ember áll előttünk a képek nyomán, akinek életében már nem lehet megoldás az érsek válasza:

Lonovics. „Nem a képzeletére kellett volna hallgatnia, a reménységére. A megrettent *képzelet* néha szorosabb *hurokba veri az embert*, mint a sors.” (421)

Több képhez kölcsönzi Németh László a sakkjátékból anyagát. Az alapvető azonosítás, amiből aztán a trópusok kirajzolódnak: az élet egy nagy sakkparti. Széchenyi élete végén sokat sakkozott, tehát ebből az élettényből már önkéntelenül is adódik a képek anyaga. Rögtön az első felvonásban Goldmark doktor igen veszélyesnek mutatja be a sakkot, evvel az árnyalati finomsággal is érzékeltetve, előkészítve a végzetes játékot.

Goldmark. „Tudja, mi a sakk: egyik agy a másikba, mint egyik fogaske-rék a másik fogaske-rékbe.” (374)

A második felvonásban a házkutatás, a Nagy Szatíra (erre is van egy igen érzékletes metaforája Németh Lászlónak: Íme, a *hiper-Blick* – amelynek *csörgőkígyó mérgéhez képest a valódi Blick szelíd vízisikló, ...* [399])

lefoglalása után az előzőleg felvillantott lehetőség konkretizálódik, a kép élesebb, egyértelműbb. A lefojtott indulatokat a három pont érzékelteti:

Széchenyi. „Játsszék a feketével... s üljön mintha maga volna a végzet ... Mától fogva a végzettel folyik a sakkpárti.” (397)

Az utolsó felvonás csúcspontján teljesedik ki az élet = sakkjátszma azonosítás, s válik Széchenyi életdilemmájának szemléletes, ugyanakkor drámai látomásává.

Széchenyi. „Szóval tizenöt-tizenhat. Ennyim van a *vasgyűrűt* szétfeszíteni... Sakkot mond? Egyenlőre még van hová... (Játék.) Hm. Tapintatos dolog egy ilyen sakkjátszma. A *királynak nincs hova lépnie: lemegy a függöny*. Hogy mi történik aztán, azzal egyetlen sakkjátékos sem gondol. *Főlvágja* japánosan *a hasát*, nehogy az ellenség kezére kerüljön, vagy bevárja, amíg *minden paraszt, ló, futó rárohan és széttépi?*” (433)

Milyen tömör ez a megfogalmazás, szinte úgy érezzük, Németh László nyelve, stílusa versenyt fut gondolataival. Vajon bírja-e a nyelv tömörítéssel Németh László gondolati tobzódását? Drámáit ismerve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az író nemcsak nagy gondolkodó, hanem a nyelvnek is művésze. Túltömött mondatai is szabatosak, nyelve az áradó hang ellenére fegyelmezett. Röviden talán így foglalhatnánk össze: stílusát, képalkotását a szenvedélyes nyugalom jellemzi.

D. MÁTAI MÁRIA

A figura etymologica kutatásának történetéből

SZATHMÁRI tanár úr 1961-ben *A magyar stilisztika útja* című könyvében lényegében máig érvényes jellemzést ad a „figura etymologica”-ról. Stilisztikai megközelítésben az „Erősítés” címszó alatt tárgyalja (432). Az alaki és a tartalmi erősítés eszközei, módjai közül az alakiak között, ezen belül is a szóismétlés egyik eseteként tartja számon. Az egyszerű szóismétléshez képest – a sok korábbi magyar megnevezés közül – a figura etimologica mellett a tőismétlés terminus technikust választja.

E nyelvi-stilisztikai eszköz minden bizonnyal az ősi időkre vezethető vissza. FOKOS DÁVID mutatta ki legalaposabban, imponáló adatolással ezeknek az alakzatoknak az uráli-finnugor eredetét, s azt is, hogy más nyelvcsaládokban is élve élnek (vö. FOKOS: *Nyr.* 60 [1931]: 3–10, 45–53,